

Martin Bútora

PROSLOV LAUREÁTA

při příležitosti udělení

Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97

Pražská křižovatka

5. října 2019

Vážená pani Dagmar Havlová,
milý Daniel,
drahé priateľky a priatelia,
vzácní hostia,
dámy a páni,

ak by som mal vyjadriť pocity, aké sa ma zmocnili, keď som sa dozvedel, že onedlho budem stáť na tomto mieste, krúžili by okolo slov bázeň či ostych. Bázeň tvárou v tvár tomu, že som sa – nečakane – ocitol v spoločnosti doterajších laureátiek a laureátov, výnimočných osobností neraz siahajúcich za horizonty bežného poznania. Preboha! – napísal som pani Dagmar, pokúšajúc sa vyjadriť svoj ostych – preboha...

A hoci ma tieto pocity celkom neopustili, vyložil som si to tak, že Nadácia sa rozhodla uctiť si udalosti spred tridsiatich rokov, keď sa u nás pohli dejiny. Takže tu dnes spolu s priateľom Danielom Kroupom nevdojak zastupujeme aj viacerých iných. Našich predchodcov, ktorých neľudská doba od roku 1939 a znovu od roku 1948 nivočila a odsúdila do zabudnutia, a ktorí sa už slobody nedožili. A tiež stovky ďalších, ktorí sa do zápasu o ňu vložili ešte pred Novembrom, ktorí boli pri tom v hodinách a dňoch jedinečného súzvuku a spriaznenosti, i v rokoch, ktoré nasledovali. Ktorí sa v rôznych prostrediach v oboch našich republikách zapojili do toho, čo by sme, parafrázujúc Ferdinanda Peroutku, mohli nazvať „Budování jiného státu“.

Preto aj mojich zopár slov sa bude vzťahovať tak k tomuto obdobiu, ako aj k tomu, kde sme sa po tridsiatich rokoch ocitli.

Nedá mi v tejto chvíli nespomenúť si na svojich milých. Na otca z Nemšovej i otca mojej ženy Zorky z Tisovca, ktorí za prvej republiky študovali v Prahe. Na mamu, Pražáčku z Jílskej a na jej sestru, ktorú sme roky navštevovali u nej Na Kampe. Na starého otca mojich synov, ktorého stalinizmus poslal na šesť rokov do väzenia. Na svojich početných blízkych, ktorých osud zavial do Ameriky, do Švajčiarska, do Holandska či do Británie. Hreje ma pri srdci, že niektorí z nich sú tu dnes so mnou.

Priznám sa, že ma zároveň neopúšťajú isté rozpaky. Nielen preto, že si pamätám, ako k nám do školy pravidelne chodievali besedovať takzvaní „priami účastníci Slovenského národného povstania“. Zmysel toho, na čom sa podieľali, sa im zvyčajne nedarilo pretlmočiť. Ale nejde len o karikatúru spomínania. Kazimierz Brandys vo svojom románe Žolík z roku 1966 zaznamenal stretnutie s poétkou Annou Achmatovovou, ktorá mala pohnutý život: „Uvažoval som o tom,“ písal, „čo všetko by som sa mohol od nej dozvedieť, keby existovalo odovzdávanie skúseností. Hovorím keby, lebo sa obávam, že neexistuje – že skúsenosti generácií a ľudí sú neprenosné. Človek ich nemôže odkázať iným, každý musí vždy všetko zakúsiť od začiatku sám, na vlastný účet, akoby predtým nikdy nič nebolo. Akoby ľudstvo vôbec žiadnu pamäť nemalo.“

A predsa, November 89 si zaslúži, aby sme sa k nemu vracali. Aj preto, aby sme potvrdili, že to všetko nebolo dohodnuté medzi veľmocami ani to nebolo zrežirované Štátnou bezpečnosťou. Nie je pravda, že režim by sa bol tak či tak rozsypal sám od seba, a teda že všetko to úsilie bolo zbytočné a úloha Čechov a Slovákov bezvýznamná. Ani jeden z týchto mýtov nie je pravdivý: ani tie konšpiračné, ani tie maloverné.

A možno sa treba k Novembru vracat' aj preto, aby sme dnešným dvadsaťročným, ktorým celý ten komunizmus často pripadá trápny a úbohý, a ktorí sa pýtajú svojich rodičov a starých rodičov: Ako ste to mohli dopustiť? Kde ste boli? Čo ste proti tomu robili? – aby sme im pomohli hľadať ich vlastné odpovede, keď sa o tridsať rokov budú tí ešte dnes nenarodení pýtať ich: Mali ste jedinečné podmienky z hľadiska slobody a demokracie – čo ste s tým urobili?

Režim dodýchal, lebo sa ocitol pod tlakom. Všetko okolo nás bolo vo vare. Maďari znovu pochovali Imreho Nagya popraveného v roku 1958. Bývalých poľských politických väzňov zvolili do parlamentu a na 50. výročie paktu Ribbentrop-Molotov vytvorili v Estónsku, Lotyšsku a Litve dvojmiliónovú ľudskú reťaz požadujúcu obnovenie nezávislosti. Septembrovú demonštráciu v Lipsku ešte tvrdo potlačili, no ďalšie októbrové masové zhromaždenie už nie. A takisto sa už nedalo zadržať občanov NDR, ktorí zanechali svoje Trabanty tu v Prahe a uberali sa za slobodou. Sovietski upustili od Brežnevovej doktríny.

A potom, ako v Berlíne padol múr, to konečne prepuklo aj u nás. Ochota postaviť sa proti násiliu, prelomenie všadeprítomného strachu. Patočkovská „solidarita otrasených“ v praxi. Energia, eufória, empatia. Zrýchlený čas. Sakrálnosť okamihov spoločného zážitku, umocnená zábleskami nádeje na splnenie sna o víťazstve pravdy a spravodlivosti, o príchode „nového začiatku“.

Na Slovensku sa v kľúčových chvíľach pred tridsiatimi rokmi presadila menšina, pre ktorú slovo sloboda malo cveng zlata. Tvorili ju občianski aktivisti, ochranári, vedci, umelci, kresťania z tajnej cirkvi. Tvorila ju generácia študentov, ktorí už nechceli žiť v pretváрке.

Pri všetkých chybách, akých sme sa dopustili, sa dosiahli zásadné systémové zmeny. V kontexte slovenských dejín – od štúrovcov cez memorandovú generáciu, martinských konzervatívcov, masarykovských hlasistov, sociálnych demokratov, ľudákov, agrárnikov či komunistických davistov za prvej republiky až po dubčekovcov – to bol pozoruhodný úspech širšie založeného prúdu. Verejnosti proti násiliu sa spolu s partnermi v Občianskom fóre, v spolupráci s kresťanskými demokratmi a s Maďarskou nezávislou iniciatívou podarilo položiť inštitucionálne základy „nového poriadku“.

„Pomalé vftanie veľmi tvrdých dosák“, ako svojho času označoval politiku nemecký sociológ Max Weber, sa mohlo začať v demokratických podmienkach.

Budovanie nového domova po Nežnej revolúcii narušilo jednu z línií intelektuálneho diskurzu. Skutočnosť, že stredoeurópske krajiny prežili väčšinu 20. storočia v nedemokratických podmienkach, bola síce smutná, poskytovala však živnú pôdu pre kritických intelektuálov. Osobitne pre tých stredoeurópskych, ukotvených v dejinách i mýtoch tohto priestoru presýteného skepticizmom, ironickými zrkadlami, pocitom grotesknosti, pochybnosťami o tom, či vôbec je možné trpký osud malých národov zásadne meniť. Mnohí z týchto intelektuálov boli majstri v skúmaní národných zlyhaní.

České variácie takejto reflexie rozpitvávali malosť, provinciálnosť, prízemnosť, ale aj neochotu bojovať, vzopriet sa. Poľské rozoberali neschopnosť zjednotiť sa, osudovosť porážok v beznádejných zápasoch. Maďarské sa opakovane vracali k pocitom osamotenosti, melanchólie, k oscilácii medzi heroickou výnimočnosťou hviezdnych okamihov a bezútešným zúfalstvom zaostalosti, ku kolísaniu medzi presvedčením o zvláštnosti maďarského poslania a vnímaním maďarského údelu ako „kolektívnej neurózy“. A takto by sme mohli pokračovať aj slovenským intelektuálnym sebaspytovaním, ktoré kombinovalo pocit bezvýznamnosti s ukrivdenosťou. Neraz brilantná spisba tými najrozmanitejšími prostriedkami dokazovala, že sa s tým nedá nič robiť.

Po roku 1989 sa dostal väčšmi k slovu taký spôsob reflexie, ktorý sa usiloval zo všetkých neúspechov vyvodiť nasmerovanie k odlišnej budúcnosti. Takej, ktorá by prekonávala akoby osudovú predurčenosť k tragickému vyústeniu. Vzдор, dištanc a kritický odstup dostali vyzývateľa: kreatívne vzrušenie z budovania, z formovania nových celkov. A intelektuáli dostali príležitosť ovplyvňovať to aj v politike.

Jednoduché to nebolo. A hoci aj s odstupom troch desaťročí sa udržiava obraz roku 1989 ako roku zázrakov, Annus mirabilis, viaceré z nasledujúcich období získali iné označenia. Čoskoro sa dostavili rôzne varianty Annus miserabilis. Hoci sa mnohé ukazovatele vypovedajúce o stave spoločnosti objektívne zlepšili, početné skupiny obyvateľstva to dnes vnímajú inak. Jeden zo spoluautorov najnovšieho sociologického výskumu o šiestich spoločenských triedach existujúcich v českej spoločnosti zhrnul tieto pocity do slov: „Není to špatné, ale je to o hodně horší, než by mohlo být, a vinu na tom do značné míry nese naše politická reprezentace.“ A vo vzduchu poletujú aj oveľa tvrdšie diagnózy – od „veľkej lúpeže“ cez „vládu oligarchov“ až po „únos štátu“.

Podobne aj slovo demokracia si časom vyslúžilo nelichotivé prívlastky: stávala sa z nej demokracia „formálna“, „procedurálna“, „delegatívna“ či až „neliberálna“, nehovoriac o jej zosune do priestoru „elektorálneho autoritarizmu“ či ďalších odrôd režimov iného typu.

Na Slovensku sa takéto posuny odohrali pomerne skoro. Krátko po roku 1989 sa tu rozbujneli prvky, ako sa hovorilo v dobovom žargóne, „karpatskej demokracie“ vyznačujúcej sa porušovaním ústavnosti. Spomedzi všetkých

postkomunistických štátov to bolo iba Slovensko, ktoré Fareed Zakaria vo svojom známom článku z roku 1997 o raste „neliberálnych demokracií“ uviedol ako krajinu, ktorej sú hodnoty liberálneho konštitucionalizmu cudzie.

A predsa onedlho nato, v parlamentných voľbách 1998, vďaka spolupráci opozičných síl a mobilizácii občianskej verejnosti sa takéto vládnutie skončilo.

Krajina smerovala k ďalším métam, vstúpili sme do OECD, do EÚ a NATO, do Schengenu i do eurozóny. Rozbehli sa reformy, nastalo obdobie „úspešného príbehu Slovenska“. To neznamená, že nasledovala idyla: zo spoločnosti nevyzerala korupcia, slabo funguje súdnictvo a polícia, pretrvávajú veľké regionálne rozdiely, narástli problémy v zdravotníctve a školstve, nedarí sa zlepšovať životné podmienky početných rómskych komunít ani ich vzťahy s nerómskou populáciou. Navyše, v politickom spektre sa usadili politici nacionalisticko-populistického a sociálno-populistického razenia.

„Úspešný príbeh Slovenska“ bol však najdrastickejšie narušený začiatkom roku 2018 brutálnou vraždou investigatívneho novinára Jána Kuciaka a jeho snúbenice Martiny Kušnírovej. Verejnosť zareagovala, najmladšia generácia založila iniciatívu Za slušné Slovensko, námestia Bratislavy i ďalších miest zaplnili desaťtisíce protestujúcich. Kríza si vynútila odstúpenie dlhoročného premiéra, ministra vnútra a policajného prezidenta. Vyšetrowanie vraždy, ako aj veľké nasadenie investigatívnych médií odvtedy prinášajú mrazivé svedectvá o vplyve mafiánskych štruktúr na chod štátu.

Dvadsať rokov po občianskom vzopätí, po Annus civilis v roku 1998, tak Slovensko opäť zažilo zmenu – alebo prinajmenšom vykročenie k takejto zmene. Nástup mladšej generácie na scénu sa prejavil aj v komunálnych, prezidentských i európskych voľbách. Proeurópsky a prodemokraticky orientované sily však čelia mohutnému náporu opačne orientovaných politikov a konšpiračných médií.

Na Slovensku sme teda zažili víťazstvá i prehry, úspechy i porážky. Často to nebola „pohoda“ a určite to nebola nuda. No na rozdiel od niektorých iných štátov bývalého sovietskeho bloku sme zažili aj katarziu. To môže byť nezanedbateľný emocionálny kapitál pre budúcnosť.

Popri deficitoch demokracie sa totiž do popredia dostali civilizačné výzvy a problémy iného druhu. A to by nás vlastne na Slovensku a v Čechách i na Morave mohlo spájať: prebúdajúce sa vedomie zvýšenej zodpovednosti nielen za krajinu, kde žijeme, ale aj za širšie obzory. Sú to možno ešte iba ostrovčeky obývané najmä mladými neľahostajnými ľuďmi – ale raz sa môžu vyvinúť do kritickej masy.

Bol to, mimochodom, Václav Havel, ktorý už v roku 1995, nabádal, aby sme sa začali zbavovať „svého egoistického antropocentrizmu, podľa ktorého jsme pány vesmíru a smíme si dělat, co nás napadne“. To si podľa neho vyžadovalo najst

„nový vzťah a úctu k tomu, čo nás nekonečne presahuje: k vesmíru, k zemi, k prírode“. Tento svoj pohľad, ktorý jeho kritici zľahčovali ako metafyzické rozjímanie či plané reči nepratickeho idealistu, zopakoval aj v roku 2009, keď hovoril o tom, že Európska únia by mohla prispieť k náprave všetkého sporného, čím Európa ovplyvnila charakter súčasnej civilizácie. Greta Thunbergová ešte nechodila ani do prvej triedy, keď Havel hovoril: „Mám tím na mysli odklon od kultu zisku za každou cenu a bez ohľadu na jeho dlhodobé a nezvratné následky, odklon od kultu kvantitatívneho rastu a rastu rastu, akož i odklon od bezhlavého drancovania planety neohližajúcich sa na životné prostredie a zájmy budúcich generácií.“

Dnes sú tieto témy na stole svetových lídrov i kľúčových medzinárodných organizácií. A nejde len o klimatickú krízu a s ňou súvisiacu migráciu či o technologický vývoj, ktorý môže brať ľuďom prácu. „Náš svet trpí chorobou nedostatku dôvery,“ zaznelo nedávno. „Ľudia strácajú vieru v politické elity, polarizácia je na vzostupe a populizmus na pochode. Demokratické princípy sú pod tlakom a vláda práva je podkopávaná. Agenda ľudských práv slabne a autoritárstvo je na vzostupe. Nerovnosť ohrozuje spoločenskú dohodu. Mení sa rovnováha síl a riziko konfrontácie rastie.“ To prosím nehovorí „slniečkár“ z pražskej či bratislavskej kaviarne – tak sa vyslovil generálny tajomník OSN Antonio Guterres.

Niet pochýb o tom, že nielen Slovensko a Česká republika, ale ľudstvo ako celok vstúpilo do novej etapy – do éry neistoty.

Sme na to pripravení?

Oba nástupnícke štáty Československa sa už dožili vytúžených päťdesiatich rokov demokracie, po ktorých volal jeho prvý prezident Tomáš Garrigue Masaryk. Občas pokrivenej, opakovane prerušovanej, ale nezničenej úplne. Pomer v zásade skôr nedemokratických a skôr demokratických etáp sa zmenil, začali prevažovať demokratickejšie režimy nad autoritárskymi či totalitnými.

Medzi odkazy Novembra 89 by tak mohlo patriť presvedčenie, že zmena je možná, aj keď to nebude bez obetí. Kto si myslí, že mu slobodu druhí vybojujú, ten jej nie je hoden, pripomínal Milan Rastislav Štefánik.

A tiež vedomie, že demokracia je nikdy sa nekončiaci proces, a len čo sa namáhavo vyškrábeme na najbližšiu horu, na obzore sa objavia ďalšie kopce.

„Demokracie má byť živější a čipernější než starý režim – zvlášť ta naše,“ povedal TGM Karlovi Čapkovi. „My musíme mít pořád na mysli, že jsme malý národ. Prakticky nám to ukládá, abychom víc dokázali než ti druzí: každý uvědomělý Čech a Slovák musí udělat třikrát tolik co členové národů velikých.“

Vyhliadky oboch dedičov Československa budú závisieť aj od toho, do akej miery budú takíto ľudia u nás pribúdať. Svetielka nádeje už blikajú, závisí od nás všetkých, či ich zažiarí dosť.

Mal som tú česť po dva razy predniesť laudatio na Václava Havla. Začiatkom októbra 2006 mu v Bratislave na jeho sedemdesiatku Vysoká škola múzických umení udelila čestný doktorát. Druhý raz v Prahe, kde 10. decembra 2011 prevzal Cenu Nadácie Jána Langoša za obhajobu ľudských práv. Pred ním ju okrem iných dostal Dalajláma, ktorý za ním v ten istý deň prišiel do Prahy.

Bolo to posledný raz, čo sa ukázal na verejnosti. Pýtal sa ma na Slovensko, stisol mi ruku tak, ako len vládol a potom neskôr v tichom kúte dodal, ako je rád, že sa aktívni občania ozývajú. Krátko nato už k nemu pristúpila sestra Boromejka a spoločne pomaly opustili sálu.

Už sa nevrátil.

Nedá sa vypovedať, ako nám chýba, tobôž dnes, keď sa svet Západu ocitol v kríze. Ale nedá sa pochybovať o tom, že svojim odkazom je tu s nami naďalej, Vďaka nádeji, ktorú nám vložil do vienka, vďaka hlasom, ktoré prebúdzal, vďaka dedičstvu, ktoré zanechal.

Drahá pani Dagmar, dámy a páni,

je pre mňa ct'ou, že vďaka tejto Nadácii, ktorá uchováva jeho posolstvo, som tu dnes mohol byť s vami.